

Čimbenici i psihosocijalne posljedice kod djece i adolescenata počinitelja elektorničkog nasilja

Herceg, Nika

Undergraduate thesis / Završni rad

2022

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Law / Sveučilište u Zagrebu, Pravni fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:199:337682>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-24**

Repository / Repozitorij:

[Repository Faculty of Law University of Zagreb](#)

**SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
PRAVNI FAKULTET
STUDIJSKI CENTAR SOCIJALNOG RADA**

Nika Herceg

**ČIMBENICI I PSIHOSOCIJALNE POSLJEDICE KOD
DJECE I ADOLESCENATA POČINITELJA
ELEKTRONIČKOG NASILJA
ZAVRŠNI RAD**

Zagreb, 2022.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
PRAVNI FAKULTET
STUDIJSKI CENTAR SOCIJALNOG RADA

Nika Herceg

**ČIMBENICI I PSIHOSOCIJALNE POSLJEDICE KOD
DJECE I ADOLESCENATA POČINITELJA
ELEKTRONIČKOG NASILJA**
ZAVRŠNI RAD

Mentorica: dr. sc. Ines Rezo Bagarić

Zagreb, 2022.

Sadržaj

1. Uvod.....	1
2. Elektroničko nasilje	2
2.1. <i>Pojam elektroničkog nasilja i njegove posljedice</i>	5
2.2. <i>Vršnjačko elektroničko nasilje i tradicionalno međuvršnjačko nasilje</i>	7
2.3. <i>Obilježja počinitelja elektroničkog nasilja</i>	10
2.4. <i>Motivacija djece i mladih za počinjenje elektroničkog nasilja</i>	13
3. Prevencija elektroničkog nasilja	17
3.1. <i>Pregled nekih preventivnih programa u Republici Hrvatskoj</i>	18
3.2. <i>Uloga stručnjaka i socijalnog radnika u radu s djecom počiniteljima</i>	21
4. Zaključak	24
5. Literatura.....	25

Čimbenici i psihosocijalne posljedice kod djece i adolescenata počinitelja elektroničkog nasilja

Sažetak:

U posljednje se vrijeme provodi sve više istraživanja na temu elektroničkog nasilja i posljedica na mentalno zdravlje i promjene u ponašanju djece i adolescenata. Ovaj fenomen istražuje se iz mnogo različitih perspektiva i socijalnih aspekta, ali naglasak je i dalje uvelike na žrtvama elektroničkog nasilja. U novijim istraživanjima ističe se ispreplitanje uloga žrtava i počinitelja pa tako raste interes za proučavanje čimbenika za počinjenje te psihosocijalnih posljedica elektroničkog nasilja za počinitelje. Ovaj pregledni rad proučava fenomen elektroničkog nasilja, glavna obilježja koja ga razlikuju od tradicionalnih oblika nasilja među vršnjacima te čimbenika i posljedica s fokusom na djecu i adolescente počinitelje nasilja. Istaknuta su obilježja djece počinitelja i pregled motiva za sudjelovanje u elektroničkom nasilju. Uključen je i značaj prevencije u suzbijanju elektroničkog nasilja te preventivni programi u Republici Hrvatskoj.

Ključne riječi: elektroničko nasilje, obilježja elektroničkog nasilja, počinitelji elektroničkog nasilja, prevencija elektroničkog nasilja

Factors and psychosocial consequences in child and adolescent perpetrators of cyberbullying

Abstract:

Recently, the number of research concerning cyberbullying and its effects on mental health and behavior changes in children and adolescents has grown significantly. This phenomenon has been explored from multiple perspectives and different social aspects, but the emphasis remains largely on victims of cyberbullying. In newer research, the intertwining of the roles of victims and perpetrators is emphasized, which led to a growing interest in studying the factors for perpetration and the psychosocial consequences of cyberbullying on perpetrators. This review explores the phenomenon of cyberbullying, the main characteristics that distinguish it from traditional forms of peer violence, and the factors and consequences with a focus on children and adolescent perpetrators of cyberbullying. The characteristics of child perpetrators and an overview of the motives for participating in cyberbullying are presented. The importance of prevention in combating cyberbullying and prevention programs in the Republic of Croatia are also included.

Key words: cyberbullying, characteristics of cyberbullying, cyberbullying perpetrators, prevention of cyberbullying

Izjava o izvornosti

Ja, Nika Herceg, pod punom moralnom, materijalnom i kaznenom odgovornošću, izjavljujem da sam isključiva autorica završnog rada *Čimbenici i psihosocijalne posljedice kod djece i adolescenata počinitelja elektroničkog nasilja* te da u radu nisu na nedozvoljeni način (bez pravilnog citiranja) korišteni dijelovi tuđih radova te da se prilikom izrade rada nisam koristila drugim izvorima do onih navedenih u radu.

Ime i prezime: Nika Herceg

Datum: 23.6.2022.

1. Uvod

U suvremenom svijetu, gdje su internet i društvene mreže dio našeg svakodnevnog života, elektroničko nasilje dobiva sve veću pažnju javnosti i istraživača. Zbog zabrinutosti o negativnim posljedicama elektroničkog nasilja razvijaju se i implementiraju globalni programi prevencije, a djecu od osnovne škole nastojimo učiti odgovornom ponašanju na internetu. Glavni fokus istraživanja međuvršnjačkog nasilja bio je ograničen na školski kontekst, sve do pojave elektroničkog nasilja. Međuvršnjačko nasilje širok je pojam koji uključuje različite oblike nasilja i teško ga je definirati zbog mnogobrojnih aspekata koje uključuje. Ipak, neki elementi nam pomažu da razlikujemo nasilje među vršnjacima od običnog sukoba. Ti elementi su:

- **namjera** da se povrijedi drugo dijete te da mu se nanese fizička, emocionalna ili socijalna šteta,
- **neravnopravnost moći** koja se može očitovati kroz nerazmjer fizičke snage između počinitelja i žrtve, percepcija žrtve da je mentalno slabija od zlostavljača ili ako je broj zlostavljača veći,
- činjenica da nasilje nije **izazivano**, tj. provocirano od strane žrtve,
- **dogada se često** tj. postoji opasnost da će se nasilje ponoviti,
- **strah** koji se pojavljuje kod žrtve omogućava zlostavljaču da nastavi s počinjenjem nasilja bez osjećaja da će snositi posljedice odnosno biti prijavljen

(Coloroso, 2004., Green, 2000.; prema Miller-Perrin i Perrin, 2007.; Olweus, 1998.; Weiner i Miller, 2006., prema Bilić i sur., 2012.).

Kod nasilja među vršnjacima razlikujemo direktno nasilje kao što je npr. udaranje, te indirektno nasilje koje uključuje izbacivanje iz društva, ogovaranje, manipulacije i sl. (Garrett, 2003., prema Bilić i sur., 2012.). Klasični oblici nasilja su fizičko i verbalno, a u novijoj literaturi dijeli se i na relacijsko (tj. psihičko ili emocionalno), seksualno, kulturalno i ekonomsko. Fizičkim nasiljem smatramo udaranje, naguravanje, ozljeđivanje i oštećivanje tuđe imovine. Ovaj oblik nasilja postaje sve agresivnijim što su počinitelji stariji (Bilić i sur., 2012.). Verbalno nasilje za cilj ima poniziti ili povrijediti žrtvu.

Najčešće se žrtvu naziva pogrđnim imenima ili ju se zadirkuje neugodnim sadržajem. Najbrži je i najlakši način da se postigne željeni cilj tj. povrijedi žrtva, a dugoročno može ostaviti i veće posljedice nego fizičko nasilje (Aluede, 2006., prema Bilić i sur., 2012.). Ovisno o literaturi, jedan do oblika nasilja među vršnjacima je i elektroničko nasilje. U nekim izvorima prepoznato je kao posebna vrsta nasilja, dok se u drugima na upotrebu tehnologije gleda isključivo kao na sredstvo izvršavanja tradicionalnih, ranije opisanih oblika nasilja (Bilić i sur., 2012.). Bez obzira na to što se elektroničko nasilje ne odvija u realnom vremenu i prostoru, utjecaj ove pojave treba shvatiti ozbiljno zbog posljedica koje ostavlja na stvarni svijet. Djeca i mladi imaju dostupna sredstva i razvijene sposobnosti koristiti tehnologiju na korisne načine, ili na neprikladne načine vrijeđanjem, ponižavanjem, posramljivanjem i napadanjem drugih. Stoga je potrebno pratiti pojavu elektroničkog nasilja, aktualne trendove vezane uz elektroničko nasilje te nastojati razvijati efikasne programe prevencije. Ovaj pregledni rad proučava opća obilježja elektroničkog nasilja i elemente koji ga čini različitim od tradicionalnih oblika nasilja među vršnjacima, karakteristike i motivaciju djece počinitelja za počinjenje elektroničkog nasilja, te važnost prevencije i kvalitetnih preventivnih programa u borbi protiv elektroničkog nasilja.

2. Elektroničko nasilje

Cyberbullying, elektroničko nasilje ili nasilje preko interneta, pojam je koji označava svaku komunikacijsku aktivnost cyber tehnologijom koja se može smatrati štetnom za pojedinca i opće dobro (Bilić i sur., 2012.). Ova vrsta nasilja među vršnjacima obuhvaća situacije kada je dijete žrtva napada putem interneta ili mobilnih telefona, od strane drugog djeteta ili grupe djece, odnosno važno je to da su i žrtve i počinitelji maloljetne osobe. Nasilje preko interneta može se provoditi izravnim napadom na žrtvu ili preko posrednika, a najčešće se izvodi na način da je identitet počinitelja skriven. Elektroničko nasilje među vršnjacima spada pod novije oblike međuvršnjačkog nasilja. Ova vrsta nasilja primarno se pojavljuje kod starije djece i adolescenata, ali može biti prisutno i kod mlađe djece. Elektroničkim vršnjačkim nasiljem smatramo razne aktivnosti grupa ili pojedinaca putem

interneta (korištenjem web stranica, e-maila, blogova, videa i sl.) kojima je cilj poniziti, zastrašivati, zadirkivati, prijetiti ili na bilo koji drugi način terorizirati drugo dijete. Ono može uključivati i kreiranje sadržaja kao što su prijeteće poruke, internetske stranice s crtežima, šalama i ostalim sadržajem koji se direktno odnosi na nekog vršnjaka, širenje fotografija među vršnjacima i poticanje na ocjenjivanje istih (Bilić i sur., 2012.).

Posljedice elektroničkog nasilja potencijalno mogu biti i ozbiljnije od posljedica prouzročenim tradicionalnim međuvršnjačkim nasiljem zbog stalnog pristupa štetnom sadržaju, široke publike i mogućnosti da se nasilje doživi bilo kada i bilo gdje (Buljan Flander i sur., 2006.).

U literaturi nailazimo na velike razlike u rasprostranjenosti elektroničkog nasilja, do čega vjerojatno dolazi radi upotrebe različitih metoda istraživanja kao i problema kod samog definiranja elektroničkog nasilja. S obzirom na postojeće razlike u definicijama i metodama mjerenja elektroničkog nasilja, ne postoji u potpunosti točna procjena počinjenja elektroničkog nasilja, međutim, nedavni pregledi različitih istraživanja iz cijelog svijeta sugeriraju da je elektroničko nasilje itekako prisutno među mlađom populacijom. Podaci o raširenost elektroničkog nasilja također variraju s obzirom na to iz kojeg aspekta se ovaj fenomen promatra. Istraživanja ispituju razne utjecaje na prevalenciju elektroničkog nasilja, osobne karakteristike (bilo da se radi o žrtvama ili počiniteljima), promatraju okolinske čimbenike, ulogu spola, stilova odgoja, ulogu školskog okruženja.

Zhu i suradnici (2021.) objavili su sustavni pregled koji sveobuhvatno ispituje globalnu situaciju, faktore rizika i preventivne mjere poduzete u cijelom svijetu za borbu protiv internetskog nasilja među adolescentima i djecom, u koji su uključena 63 istraživanja. Što se tiče geografske rasprostranjenosti, dominantna su istraživanja s područja SAD-a, Španjolske i Kine. Ovim sveobuhvatnim pregledom utvrđeno je da se prevalencija globalne viktimizacije djece i adolescenata kreće od 13,99 do 57,5%, a da se prevalencija počinjenja elektroničkog nasilja kreće od 6,0 do 46,3%. Promatrajući sva istraživanja uključena u ovaj pregledni rad, verbalno nasilje ističe se kao jedno od najčešćih oblika elektroničkog nasilja, a uključuje uvredljive odgovore, uvrede, ruganje, prijetnje, klevete

i uznemiravanje. Prevalencija viktimizacije kada govorimo o verbalnom nasilju iznosi između 5 i 47,5%, a prevalencija počinjenja je između 3,2 i 26,1% (Zhu i sur., 2021). Iako ovaj pregledni rad ima za cilj stvoriti širu sliku o rasprostranjenosti elektroničkog nasilja u svijetu, kao i u većini istraživanja na ovu temu, navodi se kako postoje poteškoće u točnoj procjeni prevalencije elektroničkog nasilja u različitim zemljama zbog nedostatka konsenzusa oko definicije elektroničkog nasilja, metoda istraživanja (npr. jasnog određenja vremenskog razdoblja obuhvaćenog istraživanjem tj. promatra li se pojava unazad tjedan dana, posljednjih 6 mjeseci, godine dana ili tijekom cijelog života ispitanika), demografskih karakteristika ispitanika (spola, dobi, rase), uloga u elektroničkom nasilju (žrtve, počinitelji, žrtve-počinitelji) te instrumenata korištenih za provedbe istraživanja. Konačno, razlike u stupnju ekonomskog razvoja, kulturnim pozadinama, ljudskim vrijednostima i učestalosti korištenja interneta i društvenih mreža dovode do varijacija u zaključcima kod različitih zemalja (Zhu i sur., 2021.).

Što se tiče Republike Hrvatske, postoji nekoliko istraživanja provedenih na našem području. Rusan (2020.) je svojim istraživanjem obuhvatio ukupno 193 učenika srednjih škola s područja Zaboka, Oroslavja i Krapine, a rezultati su ukazali na prevalenciju doživljenog elektroničkog nasilja od 10,9%, dok je prevalencija počinjenog elektroničkog nasilja bila 3,1% (Rusan, 2020.). Istraživanje koje su proveli Buljan Flander i suradnici (2015.) uključivalo je 208 učenika gimnazija u Zagrebu. Rezultati ovog istraživanja pokazuju da je 55,3% učenika doživjelo, a 30,3% počinilo elektroničkog nasilje. Kriterij koji se koristio u ovom istraživanju bio je da su učenici barem jednom, nekoliko puta ili često doživjeli ili počinili neke od navedenih ponašanja (Buljan Flander i sur., 2015.). Đuraković i suradnici (2014.) ispitali su 249 učenika drugih razreda dviju vinkovačkih srednjih škola, pri čemu su dobili rezultate da je 24,9% učenika doživjelo elektroničko nasilje, a 27,7% su bili počinitelji elektroničkog nasilja. Pritom su najčešća ponašanja bila ogovaranje i ruganje preko interneta (Đuraković i sur., 2014.). Trbojević i Šikuten (2022.) anketirali su 269 učenika dviju zagrebačkih osnovnih škola, te su dobili rezultat da se 24,5% učenika u posljednja dva mjeseca našlo u ulozi počinitelja elektroničkog nasilja, pri čemu su najčešći oblici ovog ponašanja bili govorenje ružnih stvari, ruganje i

ignoriranje drugih na društvenim mrežama, a kao najvažniji prediktori za ovakvo ponašanje istaknuti su tradicionalno međuvršnjačko nasilje, afirmativan stav prema nasilju, doživljenje elektroničkog nasilja, lošiji školski uspjeh i autoritarni stil roditeljstva (Trbojević i Šikuten, 2022.). U istraživanju Velki (2019.) gdje je uspoređivana prevalencija nasilja u odnosu na prevalenciju zlostavljanja (fenomen koji se strože definira prema trajanju i poziciji moći), dobiveni su rezultati koji ukazuju na porast prevalencije zlostavljanja u osječkim školama, posebice u vidu elektroničkog zlostavljanja (Velki, 2019.). Ovi podaci sugeriraju da je elektroničko nasilje rašireno i da postoji potreba provedbe preventivnih programa kako na svjetskoj razini tako i u Republici Hrvatskoj. Također, provedba istraživanja omogućuje nam kontrolu ovog fenomena i daje uvid u aktualne trendove, što nam onda omogućuje da pravovremeno reagiramo i planirane intervencije uskladimo s realnim stanjem.

2.1. Pojam elektroničkog nasilja i njegove posljedice

Elektroničko nasilje definira se kao svaka zlonamjerna i ponavljana uporaba informacijskih i komunikacijskih tehnologija kako bi se nekome nanijela šteta (Belsey, 2012., prema Bilić i sur., 2012.:301). Ono može uključivati poticanje grupne mržnje, napad na privatnost, uhođenje, uznemiravanje, vrijeđanje, širenje nasilnih i uvredljivih komentara te nesavjestan pristup štetnim sadržajima (Bilić i sur, 2012.:301). Jedna od glavnih karakteristika ovog oblika nasilja je mogućnost skrivanja identiteta počinitelja i nedostatak jasne povratne informacije o tome da je ponašanje nanijelo štetu drugoj osobi, što dovodi do smanjenja osjećaja odgovornosti i počinitelju daje slobodu da nekažnjeno krši društvene norme (Bilić i sur., 2012.).

Willard (2003.) je elektroničko nasilje podijelio na osam najčešćih oblika: isključivanje, uznemiravanje, *flaming*, (odnosi se na *online* borbe razmjenjivanjem poruka putem e-pošte, *instant* poruka ili društvenih medija. tj. uporabu oštrih riječi, neprikladnih slika i sl. (Hassan i sur., 2018.)) uhođenje, kleveta, impersonifikacija tj. lažno predstavljanje, *outing* (objavljivanje osjetljivih, privatnih ili neugodnih informacije za žrtvu bez njenog pristanka (Hassan i sur., 2018.)) i varanje. Najčešći oblik počinjenja elektroničkog nasilja

je verbalno uznemiravanje, koje se u okviru elektroničkog nasilja odnosi na uznemiravanje koje se bazira na pisanim izjavama (Aljuhailli i sur., 2020.).

Istraživanja o viktimizaciji češće razmatraju internalizirane probleme nego eksternalizirane probleme kada su u pitanju posljedice elektroničkog nasilja. Elektroničko nasilje ima specifičan utjecaj na probleme u ponašanju zbog toga što žrtve razvijaju neprijateljske stavove i očekivanja od okoline. Primjer takvih ponašanja je pokušaj da se osoba zaštiti od počinitelja nasilja da način da se stalno bori, ili da izražava probleme u ponašanju kao reakcije na različite stresore. Žrtve mogu pokušati spriječiti buduću viktimizaciju na način da iskažu svoju snagu kroz problematična ponašanja i nepoštivanje normi i pravila koje postavljaju odrasle osobe (Van Geel i Vedder, 2020.).

Analizom 19 različitih preglednih radova koji su istraživali vezu između elektroničkog nasilja i mentalnog zdravlja te psihosocijalnih posljedica, dobiveni su podaci koji su svrstani u tri kategorije; ishodi mentalnog zdravlja, psihosocijalni ishodi i kontekstualni/moderirajući čimbenici (Kwan i sur., 2020.). Najčešće prijavljivani ishodi mentalnog zdravlja bili su depresija, anksioznost, neprijateljstvo/agresija i suicidalnost. Samoozljeđivanje, koje se u literaturi često povezuje sa suicidalnošću, detektirano je u 4 od spomenutih 19 pregleda. Ishodi koji su prijavljeni u samo dva različita pregleda su samoća i ADHD/hiperaktivnost. Što se tiče psihosocijalnih ishoda izloženosti elektroničkom nasilju, najčešće su prijavljivani problemi sa vršnjacima i samopoštovanjem, nakon čega slijedi zlouporaba štetnih tvari i stres/tjeskoba. Navode se i druge psihosocijalne posljedice koje uključuju bijes, strah, izolaciju i gubitak samopouzdanja, ali s manjom učestalosti (Kwan i sur., 2020.). Negativne interakcije u online okruženju imaju negativni emocionalni utjecaj. Žrtve elektroničkog nasilja pate od generalnog stresa u svakodnevnim aktivnostima. Vjerojatno je da doživljavaju stres u školskom okruženju i zdravstvene tegobe. Problem kod emocionalnih reakcija je to što nisu uvijek lako uočljive, što otežava počiniteljima nasilja da vide utjecaj koji imaju na žrtvu (Tanrikulu, 2015.).

Najozbiljnije posljedice nasilja svakako su samoozljeđivanje te suicidalne ideje i ponašanja. Prema John i suradnicima (2018.), kroz 20 različitih istraživanja detektirana je

negativna povezanost između počinjenja/doživljavanja elektroničkog nasilja i samoozljeđivanja tj. suicidalnih ponašanja. Sintezom 6 meta-analiza spomenutih u ovom istraživanju dobiveni su podaci da počinitelji elektroničkog nasilja imaju 1,21 puta veću vjerojatnost da će pokazati suicidalno ponašanje i 1,23 puta veću vjerojatnost da će doživjeti suicidalne ideje nego ne-počinitelji nasilja. S druge strane, žrtve elektroničkog nasilja imaju 2,35 puta veću vjerojatnost samoozljeđivanja, 2,10 puta veću vjerojatnost da će pokazati suicidalno ponašanje, 2,57 puta veću vjerojatnost da će pokušati samoubojstvo i 2,15 puta veću vjerojatnost da će imati suicidalne misli nego osobe koje nisu žrtve (John i sur, 2018.). Dugoročno, izloženost elektroničkom nasilju predstavlja prijetnju za razvoj ozbiljnih psiholoških problema, što ukazuje na potrebu razvoja programa savjetovanja za djecu, kako bi im se pomoglo smanjiti psihološke posljedice ako su već izloženi nasilju (Baker i Tanrikulu, 2010.).

2.2. Vršnjačko elektroničko nasilje i tradicionalno međuvršnjačko nasilje

Kao što je ranije spomenuto, iako se u nekim izvorima elektroničko nasilje promatra samo kao jedan od novih oblika tradicionalnog nasilja, postoje određene razlike na koje je potrebno obratiti pažnju, kako kod načina počinjenja nasilja, tako i kod potencijalnih posljedica po sudionike. Prema meta-analizi koju su proveli Modecki i sur., (2014.), 36% adolescenata viktimizirano je u okviru elektroničkog nasilja, a 15% u okviru tradicionalnog nasilja. Od sudionika koji su sudjelovali u jednom od novijih istraživanja, dobivena je informacija da je 47,9% sudionika bilo viktimizirano u okviru tradicionalnog vršnjačkog nasilja, dok ih je 35,3% imalo iskustvo doživljenog elektroničkog nasilja. Autor ovog istraživanja pretpostavlja da je do ovih visokih stopa došlo zbog veće motivacije prijašnjih žrtava da ispune upitnik o doživljavanju nasilja u usporedbi s pojedincima koji nemaju prijašnje iskustvo nasilja (Zsila i sur., 2019.).

Kada uspoređujemo tradicionalno nasilje među vršnjacima i elektroničko vršnjačko nasilje, određeni faktori čine elektroničko vršnjačko nasilje potencijalno opasnijim. U situaciji kada je počinitelj distanciran od žrtve na način da je njegov identitet skriven ili kada za njegovo ponašanje ima podršku većeg broja osoba, skloniji je činiti stvari koje ne bi bio spreman učiniti kada bi se sa žrtvom našao lice u lice (Citron, 2009., prema Bilić i

sur.,2012.). Razlika je velika i u vremenskim i prostornim okvirima za počinjenje nasilja. Tradicionalno vršnjačko nasilje najčešće se događa u školama za razliku od elektroničkog vršnjačkog nasilja koje može nastupiti bilo gdje i u bilo koje doba dana. Zbog sve veće lakoće pristupa internetu, kod elektroničkog nasilja povećava se ranjivost djece zbog toga što mogu biti izložena nasilju cijeli dan, i kada se nalaze kod kuće (Bilić i sur., 2012.). U online okruženju žrtve imaju osjećaj da su osramoćene pred većim brojem ljudi, a uz to se pojavljuje i tjeskoba jer ne znaju tko je imao pristup tom sadržaju (Slonje i Smith, 2008, prema Van Geel i Vedder, 2020.). Također, pristup internetu i brzina širenja informacija otvara mogućnost za doživljavanje nasilja od strane osoba koje nikada nismo vidjeli u svakodnevnom životu niti bismo ikada s njima stupili u kontakt (Wolak, Mitchell & Finkelhor, 2007., prema Bilić i sur., 2012.).

Skupina koja je najranjivija za psihološke i fiziološke posljedice koje se vežu za vršnjačko nasilje su djeca koja su istovremeno i počinitelji i žrtve nasilja, što je uobičajeno i kod tradicionalnog i elektroničkog vršnjačkog nasilja (Kowalski, 2008., prema Bilić i sur., 2012.). Rezultati istraživanja provedenog u Kini na uzorku djece srednjoškolske dobi pokazuju jasna preklapanja između djece žrtava i djece počinitelja nasilja, da žrtve i počinitelji nisu odvojene skupine te da djeca često preuzimaju obje uloge. Ovo preklapanje je ipak češće kod elektroničkog nasilja, vjerojatno zbog toga što elektroničko nasilje omogućuje lakše reagiranje i uzvratanje na daljinu (Li i sur., 2019.). Usprkos preklapanjima, većina počinitelja elektroničkog nasilja ipak nisu počinitelji tradicionalnih oblika nasilja, što potvrđuje istraživanje koje govori da se većina počinitelja elektroničkog nasilja ne usudi maltretirati druge u stvarnom životu, ali im je ugodno ponašati se na ovaj način u elektroničkom obliku zbog percepcije anonimnosti (Mishna, Saini, i Solomon, 2009., prema Li i sur., 2019.).

Chudal i suradnici (2021.) objavili su rezultate istraživanja koje se temeljilo na ispitivanju 28 427 adolescenata, a podaci su prikupljeni između 2011. i 2017. godine. Istraživanje je obuhvatilo 13 azijskih i europskih zemalja, a uzorak je varirao od 946 sudionika u Vijetnamu do 2 982 sudionika u Finskoj. Prevalencija bilo kakve viktimizacije kretala se od 16,1% u Japanu do 43,9% u Indoneziji. Samo tradicionalna viktimizacija bila je

najčešći tip (17,7%), slijedila je kombinirana viktimizacija (6,1%), pa viktimizacija elektroničkim nasiljem (5,1%)(Chudal i sur., 2021.). Također, pronađene su velike razlike u viktimizaciji između zemalja. Autori navode kako je moguće da je dostupnost pametnih telefona i pristupa internetu kod adolescenata mogla varirati od zemlje do zemlje i utjecati na rezultate koji se odnose na elektroničko nasilje. Ovim istraživanjem elektroničko nasilje kao pojava javljalo se neovisno o i zajedno s tradicionalnim nasiljem. Jedan od istaknutih rezultata ovog istraživanja je prijava najvećeg broja internaliziranih problema kod sudionika koji su izloženi i tradicionalnom i elektroničkom nasilju istovremeno (Chudal i sur., 2021.).

Prema istraživanju Jadambaa i suradnika (2019.) koje nudi sustavni pregled australske literature, elektroničko nasilje manje je rašireno od tradicionalnih oblika nasilja. Promatrajući razlike u oblicima nasilja utvrđene su neke razlike s obzir na spol sudionika. Doživljavanje tradicionalnog nasilja, počinjenje tradicionalnog nasilja i počinjenje elektroničkog nasilja rjeđe je kod djevojaka u odnosu na dječake, dok je s druge strane doživljavanje elektroničkog nasilja češće (Jadambaa i sur., 2019.).

Analizom podataka posljednja četiri ciklusa istraživanja međunarodnog zdravstvenog ponašanja djece školske dobi (HBSC¹) navodi se kako je 50% mladih obuhvaćeno analizom, koji su doživjeli elektroničko nasilje, bilo izloženo i tradicionalnim oblicima nasilja. Nadalje, prevalencija elektroničkog nasilja u svim zemljama bila je niža nego prevalencija tradicionalnih oblika nasilja, ali rezultati variraju u različitim zemljama. Za djevojke je utvrđen pad preklapanja ovih oblika nasilja s rastućom dobi više nego kod dječaka (Cosma i sur., 2020.).

Rezultati ovih istraživanja upućuju na značajna preklapanja između doživljavanja tradicionalnog nasilja i elektroničkog nasilja. S obzirom na negativne posljedice oba oblika, izloženi podaci trebali bi biti poticaj istraživačima i stručnjacima za daljnje

¹ HBSC je istraživanje zdravstvenog ponašanja adolescenata korištenjem standardiziranog međunarodnog istraživačkog protokola koji navodi metode uzorkovanja i sadržaj upitnika za 44 zemlje sudionice (Cosma i sur., (2020.).

praćenje ovih pojava. Također, ovdje je zamijećen nedostatak domaće literature koja proučava razlike i preklapanja tradicionalnog i elektroničkog nasilja na našem području.

2.3. Obilježja počinitelja elektroničkog nasilja

U fokusu većeg broja istraživanja vezanih uz elektroničko nasilje su žrtve nasilja, međutim, postojeća literatura daje nam do znanja da je isto tako potrebno promatrati i karakteristike počinitelja te posljedice koje sudjelovanje u elektroničkom nasilju na njih ostavlja.

Počinitelji elektroničkog nasilja pokazuju veće razine doživljenog stresa, depresije i anksioznosti nego pojedinci koji nisu uključeni u elektroničko nasilje (Campbell i sur., 2013., prema Tanrikulu, 2015.). Kubiszewski i suradnici (2013.) ispitali su povezanost između internaliziranih problema (nesanica, psihološki stres) i eksternaliziranih problema (antisocijalno ponašanje i agresivnost) s počinjenjem elektroničkog nasilja. Rezultati njihovog istraživanja pokazali su da pojedinci koji su ujedno žrtve i počinitelji nasilja doživljavaju razne vrste internaliziranih problema. Osobe koje su isključivo počinitelji elektroničkog nasilja pokazivali su najveće razine antisocijalnog ponašanja i najčešće su prijavljivali nesanice (Tanrikulu, 2015.). Kowalski i Limber (2013.) u svom su istraživanju otkrili da pojedinci koji su isključivo počinitelji elektroničkog nasilja ili su ujedno i počinitelji i žrtve imaju psihološke probleme, zdravstvene probleme i probleme u obrazovanju. Depresija, anksioznost, niže samopoštovanje, samoprijavljeni zdravstveni problemi, izostanci iz škole, napuštanje škole zbog bolesti i lošiji školski uspjeh bili su značajno povezani s uključenošću učenika u počinjenje elektroničkog nasilja, kao i drugim oblicima izloženosti elektroničkom nasilju (Kowalski i Limber, 2013.).

Nadalje, pokazalo se da je muški spol povezan sa češćim počinjenjem elektroničkog nasilja, a ženski sa češćom viktimizacijom. Negativna školska atmosfera, loša obiteljska komunikacija, odbacivanje od strane društva, socioekonomski status i iskustvo tradicionalnog vršnjačkog nasilja također utječu na rast vjerojatnosti da će pojedinac postati žrtva elektroničkog nasilja. S druge strane, osobne karakteristike i temperament, hiperaktivnost, agresija, antisocijalno ponašanje i moralna distanciranost povezani su sa

većom vjerojatnošću za počinjenje elektroničkog nasilja (Kwan i sur., 2020.). Bayraktar i suradnici (2014.) svojim su istraživanjem otkrili da su učenici žrtve-počinitelji češće agresivni, odbačeni od vršnjaka, imaju niže razine samokontrole i privrženosti roditeljima od učenika koji su se našli isključivo u ulozi žrtve ili ulozi počinitelja. Ovo istraživanje obuhvaćalo je uzorak od 2 092 učenika čeških osnovnih i srednjih škola u dobi od 12 do 18 godina (Tanrikulu, 2015.). Spears i suradnici (2015.) uglavnom potvrđuju rezultate navedene u prijašnjim istraživanjima, te navode kako počinitelji-žrtve nisu skloni traženju pomoći, te su skloniji provoditi više vremena online u kasnijim satima (Tanrikulu, 2015.). Grech i suradnici (2022.) kao karakteristike počinitelja elektroničkog nasilja izdvajaju nisku samokontrolu i impulzivnost.

Schultze-Krumbholz i suradnici (2018.) u svom su istraživanju kojim su proučavali uloge u elektroničkom nasilju dobili podatke da osobe koje spadaju u skupinu žrtve/počinitelji elektroničkog nasilja pokazuju manje empatije prema drugim žrtvama, iako se na temelju teorije empatije može očekivati da će žrtve pokazati više empatije prema drugim žrtvama. Međutim, prediktori u njihovoj analizi pokazuju da je ova skupina karakterizirana nižim razinama socijalnih kompetencija i višim razinama proaktivne i reaktivne agresivnosti (Schultze-Krumbholz i sur., 2018.).

Kowalski i suradnici (2014.) napravili su meta-analizu koja je uključivala podatke iz 131 studije provedene na temu elektroničkog nasilja. Rezultati analize istaknuli su čimbenike rizika koji mogu utjecati na to da osoba sudjeluje u elektroničkom nasilju. Istaknuti čimbenici rizika su iskustvo tradicionalnog zlostavljanja ili prijašnja viktimizacija, rizično ponašanje na internetu te veća učestalost korištenja interneta, osjećaj bijesa ili moralno distanciranje. Od zaštitnih čimbenika izdvajaju se sigurnost u školi, školska atmosfera, percipirana podrška i roditeljska kontrola. Nadalje, ovom analizom istaknuta je pozitivna veza između češćeg izvješćivanja o elektroničkom nasilju, bilo počinjenu ili viktimizaciji i određenih varijabli. Ovdje se spominju psihološke varijable kao što su depresija, stres, anksioznost, usamljenost, smanjeno zadovoljstvo životom, emocionalni problemi, somatski simptomi te ponašajne varijable kao što su razni problemi u ponašanju, povećana

konzumacija alkohola i droge. Utvrđena je i povezanost između počinjenja elektroničkog nasilja i lošijeg akademskog postignuća (Kowalski i sur., 2014).

Kod proučavanja počinitelja elektroničkog nasilja, često se promatraju razlike u počinjenju ili doživljavanju nasilja prema spolu. Ovdje nailazimo na mnoštvo kontradiktornih rezultata. U domaćem istraživanju provedenom na srednjoškolskoj populaciji nisu utvrđene razlike prema spolu u doživljavanju/počinjenju elektroničkog nasilja. Autor kao moguće objašnjenje ovog rezultata navodi veću prisutnost djevojaka u uzorku i relativno mali broj sudjelovanja u elektroničkom nasilju (Rusan, 2020.). Isti rezultat na srednjoškolskoj populaciji u svom su istraživanju dobili Batori i Ćurlin (2020.). Dok su utvrđene razlike za neke specifične oblike nasilja gdje djevojke češće doživljaju nasilje, gledajući ukupan rezultat nisu utvrđene statistički značajne razlike između mladića i djevojaka ni u slučaju doživljavanja nasilja, ni kod počinjenja nasilja (Batori i Ćurlin, 2020.). U istraživanju provedenom u Španjolskoj koje je obuhvatilo uzorak od 2039 adolescenata, 24.6% dječaka sudjelovalo je u počinjenju elektroničkog nasilja, dok su djevojčice sudjelovale u nešto manjem postotku od 19.1% (Yudes i sur., 2021.). Evangelio i suradnici (2021.) u svom preglednom radu obuhvatili su 13 istraživanja koja promatraju ulogu spola u počinjenju tj. doživljavanju elektroničkog nasilja. Neka od obuhvaćenih istraživanja govore kako su djevojke češće doživljavale epizode seksualnog uznemiravanja, pokazivale više anksioznosti te imale više suicidalnih misli/ponašanja od dječaka. S druge strane, neki rezultati su pokazali da su dječaci češće bili žrtve elektroničkog nasilja te općenito više uključeni u nasilnička ponašanja (Evangelio i sur., 2021.). Bez obzira na to koji spol se u određenom istraživanju istakne kao dominantan po pitanju počinjenja/doživljavanja elektroničkog nasilja, istraživanja provedena u osnovnim školama te nižim razredima srednjih škola upućuju na to da ovaj stupanj obrazovanja može biti ključna faza za razvoj svijesti o elektroničkom nasilju kod djece.

Značajna osobna karakteristika koja predstavlja zaštitni čimbenik od sudjelovanja u elektroničkom nasilju je empatija. Pojedinci koji imaju razvijenije kognitivne sposobnosti i višu razinu empatije (ili sposobnost dijeljenja emocija drugih ljudi) rjeđe sudjeluju u elektroničkom nasilju (Kowalski i sur., 2014.).

Izneseni podaci ističu značajan utjecaj koji elektroničko nasilje može imati na djecu i mlade. Počinjenje elektroničkog nasilja predstavlja rizik za razvoj ozbiljnih psiholoških i društvenih problema. Neki od najistaknutijih posljedica su niske razine samopoštovanja, razvoj depresije, anksioznosti, antisocijalnih ponašanja i suicidalnih ideja. Često se spominje i škola gdje se uz antisocijalna ponašanja mogu primijetiti i drugi znakovi problema kao što je pad školskog uspjeha i izostajanje s nastave. Pravodobno uočavanje i reagiranje na ove znakove prvi je korak ka pružanju pomoći počiniteljima nasilja. Nadalje, u nekim je studijama utvrđena jaka veza i preklapanja između uloga žrtve i počinitelja. Ovdje je važno prepoznati da se počinitelji nasilja nalaze u izrazito ranjivoj poziciji. Ta bi se pozicija trebala prepoznati u školi kako se na počinjenje elektroničkog nasilja ne bi gledalo samo kao na disciplinski problem, već i kao na priliku da se mladim osobama u riziku pruži psihološka pomoć i jasne smjernice kako ovo ponašanje promijeniti. Ove podatke moguće je primijeniti u praksi na način da stručnjaci koji procjenjuju mentalno zdravlje mladih rutinski provjeravaju uključenost u elektroničko nasilje. Isto tako, osoblje obrazovnih ustanova i svi stručni djelatnici uključeni u rad s djecom i mladim moraju biti obrazovani o posljedicama elektroničkog nasilja kako za žrtve tako i za počinitelje. Na kraju, važno je prepoznati zaštitne čimbenike u okolini počinitelja te se fokusirati na jačanje i korištenje istih u tretmanu elektroničkog nasilja.

2.4. Motivacija djece i mladih za počinjenje elektroničkog nasilja

Kod svakog oblika ljudskog ponašanja jedan od najvažnijih faktora za proučavanje je motivacija. Dosadašnja istraživanja promatrala su motivaciju djece i adolescenata za sudjelovanje u agresivnom ponašanju, posebice je li ta motivacija reaktivna ili proaktivna. Reaktivna agresija odnosi se na odgovor na provokaciju ili percipiranu prijetnju. S druge strane, proaktivna agresija se javlja i kada provokacija izostaje, te je usmjerena na dobivanje nekog oblika „nagrade“ ili uspostavljanje dominacije nad drugom osobom. Primjer proaktivne agresije u elektroničkom obliku bilo bi korištenje društvenih mreža, s unaprijed pripremljenim planom kako bi se namjerno oštetio pojedinac, na primjer, stvaranjem lažne Facebook stranice kako bi širile laži o tome pojedincu (Shapka i Law, 2013.).

Prema istraživanju Shapke i Law (2013.) koje je promatralo motivaciju djece i adolescenata za sudjelovanje u elektroničkom nasilju, jedino agresivne radnje koje su iziskivale vrijeme kako bi se razvila web stranica fokusirana na nekog pojedinca bile su povezane s proaktivnom motivacijom. Ostali oblici elektroničkog nasilja koji su promatrani (npr. objavljivanje sramotnih fotografija ili videa, komentiranje istih, slanje zlonamjernih poruka itd.) bili su povezani s reaktivnom motivacijom (Shapka i Law, 2013.).

Jednim dijelom istraživanja koje su proveli Shapka i Law (2013.) proučavana je uloga kulture te kako ona utječe na proaktivnu i reaktivnu motivaciju za sudjelovanje u elektroničkom nasilju. Pronađena je razlika u motivaciji između dvije različite kulture, specifično grupe adolescenata iz istočne Azije i grupe adolescenata iz sjeverne Amerike. Reaktivna agresija povezana je sa sudionicima europskog podrijetla, dok je za sudionike iz istočne Azije elektroničko nasilje uže vezano za proaktivnu agresiju. Ovo istraživanje pretpostavilo je da će zbog specifičnosti azijske kulture (velika uloga kolektiva u životu pojedinca), azijski adolescenti biti manje agresivni, te da će pokazivati manje agresije izazvane nekontroliranim emocionalnim reakcijama tj. reaktivnom motivacijom, a njihovi rezultati potvrdili su ovu hipotezu (Shapka i Law, 2013.).

U istraživanju Varjas i sur., (2010.), ispitivana je percepcija srednjoškolaca o motivaciji počinitelja elektroničkog nasilja. Sudionici u ovom istraživanju prijavili su niz intrinzičnih i ekstrinzičnih motivatora za počinjenje elektroničkog nasilja. Značajno je to što su srednjoškolci češće iskazivali da su počinitelji potaknuti intrinzičnim motivima nego ekstrinzičnim. Pod intrinzičnom motivacijom ovdje se govori o motivaciji na koju utječe emocionalno stanje adolescenta (Varjas i sur., 2010.).

Kod intrinzične motivacije za počinjenje nasilja istaknuta je *osveta*, nasilje *da bi se osoba osjećala bolje, dosada, provociranje reakcije, zaštita, ljubomora, traženje odobravanja, isprobavanje nove ličnosti i anonimnost/izoliranost od žrtve*. U slučaju *osvete* počinitelj je zapravo prije bio žrtva nasilja, a sada je isprovociran i želi vratiti istom mjerom pa preuzima ulogu počinitelja nasilja. Ovdje je važno naglasiti da je njegova žrtva osoba koja mu je naudila, i cilj ovog ponašanja je da se počinitelj osjeća bolje, a pritom ne napada

nevinu žrtvu. Situacija u kojoj osoba postaje počinitelj nasilja *da bi se osjećala bolje* razlikuje se od osvete time što njegova žrtva nije ujedno i počinitelj. Ovdje je otvorena mogućnost da je osoba prije bila žrtva nasilja, ali to nije nužno, te isto tako njegovo ponašanja nije isprovocirano od strane nekog drugog. U slučaju *dosade* počinitelj elektroničkog nasilja na ovaj način ispunjava svoje vrijeme ili se zabavlja. Učenici u ovom istraživanju naveli su kako smatraju da neki ljudi jednostavno nemaju druge aktivnosti pa su zato motivirani za počinjenje online nasilja. *Provociranje reakcije* definirano je kao korištenje elektroničkog nasilja kako bi se kod druge osobe izazvala reakcija, ponekad bez specifičnog razloga za takvo ponašanje. Na taj način osoba potiče komunikaciju s drugim ljudima. *Ljubomora* kao motivacija pojavljuje se uz emocije zavisti ili ogorčenosti koje mogu biti izazvane različitim situacijama. *Traženje odobravanja* definirano je kao činjenje elektroničkog nasilja kako bi se dobilo nečije odobravanje. Počinitelj u ovom slučaju može koristiti agresivno ponašanja kako bi zadivio svoje prijatelje ili privukao pažnju drugih. *Isprobavanje nove ličnosti* odnosi se na želju pojedinca da u online svijetu bude percipiran drugačije nego što ga drugi doživljavaju u stvarnom svijetu, npr. jači (Varjas i sur., 2010).

Nadalje, ovim istraživanjem potvrđena je uloga *anonimnosti tj. izoliranosti od žrtve nasilja*, ali je navođena rjeđe od ostalih motivatora. Autori ovog istraživanja navode kako su dobivenim rezultatima otkrili motivaciju koja se rijetko spominje u literaturi vezanoj za elektroničko nasilje. Tako su ovdje istaknuli *preusmjeravanje osjećaja i zaštitu* kao motivaciju za sudjelovanje u nasilju. *Preusmjeravanje osjećaja* opisuje se kao potreba za oslobađanjem neugodnih emocija, koja se ne odnosi specifično na žrtvu radi nekih njenih karakteristika. Ovdje se spominju prijašnja negativna iskustva počinitelja, koji onda u njima nalazi opravdanje za jednako ponašanje prema nekom drugom. *Zaštita* je definirana kao potreba počinitelja da djeluje najjačim kako bi izbjegao nasilje usmjereno prema sebi (Varjas i sur., 2010.).

Ekstrinzična motivacija razlog za počinjenje elektroničkog nasilja pronalazi u karakteristikama specifičnim za žrtvu ili situaciju u kojoj se osoba nalazi. Ovdje su istaknuti *izostanak posljedica, izbjegavanje konfrontacije i različitost žrtve*. Kod

izostanka posljedica počinitelj ima osjećaj da može činiti nasilje bez straha od posljedica kao što su fizička odmazda, trajne posljedice (npr. zatvor), ili svjedočenja emocionalne reakcije žrtve. *Izbjegavanje konfrontacije* odnosi se na počinitelje elektroničkog nasilja koji koriste ovu metodu sukobljavanja kako bi izbjegli konfrontaciju lice u lice, npr. zbog straha. *Različitost žrtve* kao motivacija za počinjenje nasilja odnosi se na motivaciju temeljenu na percepciji da je žrtva drugačija, npr. ako ima lošu reputaciju, ili se ističe na neki način koji počinitelj percipira negativno (Varjas i sur., 2010.).

U istraživanju Grech i sur. (2022.), kojim je ispitano 367 adolescenata u dobi od 13-16 godina s područja Malte, otprilike trećina sudionika prijavila je da su svojim aktivnostima poticali elektroničko nasilje. Često su slali neprijateljske i agresivne poruke putem društvenih mreža kao što su Facebook, Whatsapp i ostale. Počinitelji elektroničkog nasilja u ovom istraživanju kao motivaciju za nasilje navode osvetu, ljubomoru i ponekad zadirivanje. Istaknuti razlozi za počinjenje nasilja bili su; „Jer je netko napao mene/osobu koju znam.“, „Jer se nisam slagao s njihovim mišljenjem.“, „Zbog njihovog fizičkog izgleda.“, „Zbog njihove seksualne orijentacije.“, „Zbog njihove nacionalnosti.“, „Zbog jezika koji govore.“, „Zbog njihovog podrijetla.“, „Zbog boje njihove kože.“, „Zbog njihove religije.“ „Ljubomora.“ i „Neki drugi razlog.“ Od ovih iskaza, najveći postotak sudionika (52,7%) počinio je nasilje jer je netko napao njega ili osobu koju poznaje, što upućuje na jednostavan prijelaz osobe iz uloge žrtve u ulogu počinitelja (Grech i sur., 2022.).

Moretti i Herkovits (2021.) u rezultatima svoje meta-etnografije navode glavne motive koji pokreću elektroničko nasilje. Prvi motiv odnosi se na „ukidanje“ pojedinaca koji ne zadovoljavaju standarde ponašanja i izgleda. Žrtve se ovdje napada jer su po nekom aspektu drugačije, te im se pripisuje određena razina odgovornosti za ovu poziciju. Drugi motiv određen je kao korištenje elektroničkog nasilja da bi se postiglo društveno pripadanje. Ismijavanjem drugih počinitelji vjeruju da mogu zabaviti svoje vršnjake, graditi veze i dobiti priznanje koje im daje društveni status. „Bodovanje“ odrađuju promatrači, koji odobravaju ove postupke brojem “lajkova” ili drugih opcija kojima označavaju odobrenje njihovih objava na društvenim mrežama. Treći razlog za počinjenje

elektroničkog nasilja koje su identificirali je osveta. Ovdje se žrtve školskog nasilja opisuju kao čudne, sramežljive i sitne građe. U stvarnim prostorima te fizičke karakteristike izražavaju nejednakost moći koja nije prisutna u online prostoru, što osnažuje žrtve da se na ovaj način suprotstave osobama od kojih su doživjele nasilje. U ovim situacijama, osjećaju da je njihovo ponašanje opravdano, odnosno da je legitimno pokrenuti napad ako se djeluje u samoobrani (Moretti i Herkovits, 2021.).

Uzimajući u obzir mnoštvo različitih motiva za počinjenje elektroničkog nasilja, fokus na rizike i posljedice u pokušajima prevencije možda nije dovoljan. Potrebno je uzeti u obzir činjenicu da pojedinci ne žele podijeliti svoja iskustva s elektroničkim nasiljem jer ne žele da ih se zaustavi, kontrolira ili isključi iz online aktivnosti koje su djeci i mladima svakodnevnica. Tek kada razumijemo motivaciju za određeno ponašanje možemo pokušati pronaći najadekvatniji način da ga promijenimo. Važno je da odrasle osobe razumiju ulogu društvenih mreža u životu mladih umjesto da se usmjere na sankcije i ograničenja. Osim educiranja o rizičnim ponašanjima na internetu i eventualnim posljedicama koje ta ponašanja izazivaju, noviji programi prevencije trebaju se usmjeriti na poticanje razumijevanja i razvijanje empatičnog razmišljanja kod mladih, kao i edukaciju o adekvatnim i produktivnim načinima reagiranja na nasilje.

3. Prevencija elektroničkog nasilja

Kada govorimo o prevenciji međuvršnjačkog elektroničkog nasilja, postoji nekoliko područja koja su se pokazala uspješnim u smanjivanju nasilja. Prvi korak svakog programa prevencije je podizanje svijesti društva o postojanju problema. Dio ovog problema proizlazi iz činjenice da neke osobe smatraju kako je nasilje normalan i svakodnevni dio odrastanja, da je bezopasno, kratkoročno ili da služi „izgradnji karaktera“ djeteta. Da bi provedbe preventivnih programa uopće imale smisla, prvo mora postojati svijest među roditeljima, stručnim osobljem i djecom da je elektroničko nasilje problem i da postoji u svakodnevnom životu (Buljan Flander i sur., 2006.).

Osim obrazovanja djece, potrebno je kontinuirano obrazovati stručni kadar o dugotrajnim posljedicama izloženosti nasilju te o specifičnim aspektima elektroničkog nasilja kao što je npr. izloženost djeteta opasnosti i u sigurnosti vlastitog doma. Organizirano djelovanje školskih ustanova učinkovito je u suočavanju sa zlostavljanjem, ali je potrebno da škole programe prevencije i intervencije prilagode svojim resursima i potrebama. Jedan od osnovnih koraka prevencije je uspostavljanje kontrole korištenja računala i osobnih mobilnih uređaja u školskom prostoru. Sukladno s tim, roditelje je potrebno educirati o postavljanju granica i nadzoru djece kod kuće. Programi koji se provode u školama fokus trebaju stavljati na direktno poučavanje vrijednosti, vježbanje empatije, te koristiti životopisne priče. Izravno učenje o neprikladnom ponašanju može pridonijeti smanjenju nasilja preko interneta (Buljan Flander i sur., 2006.).

3.1. Pregled nekih preventivnih programa u Republici Hrvatskoj

O tome hoće li preventivni program biti učinkovit ovisiti će kvaliteta samog programa i aktivnosti koje se u sklopu programa provode. Učinkovitost nekog programa procjenjuje se kroz evaluaciju. Da bi preventivni program bio učinkovit, mora biti usmjeren na emocionalno, fizičko, socijalno i mentalno zdravlje, koristiti metode koje iziskuju aktivno sudjelovanje i naglašavati pozitivno ponašanje, biti utemeljen na uputama koje su razvojno prikladne, te imati podršku javnih politika koje podržavaju njegovu implementaciju (Pejić, 2016.).

U Republici Hrvatskoj provedeno je nekoliko programa prevencije vršnjačkog nasilja u posljednjim godinama. UNICEF je u suradnji s Agencijom za odgoj i obrazovanje u školama provodio program „*Stop nasilju među djecom*“ od 2003. do 2012. godine. Program je proveden u 185 škola, te je postao jedan od najuspješnijih programa u svijetu. Smanjio je stopu vršnjačkog nasilja za 50%, zbog čega se počeo provoditi u školama u Srbiji, Bugarskoj, Crnoj Gori, Sloveniji i Kazahstanu. Program se prestao provoditi, ali je predan Ministarstvu znanosti, obrazovanja i sporta, s ciljem da se uvede u redovne školske programe, no to nije učinjeno. Tijekom provedbe programa educirano je 1500 učitelja, a u radionicama je sudjelovalo više od 150 000 djece. Svaka škola koja je provodila program dobila je mentora koji je pratio proces provedbe programa, održavao edukacije za učitelje

i pomagao u razdoblju od jedne godine. Svaki razredni odjel u školi donosio je vlastite vrijednosti, pravila i posljedice za nasilničko ponašanje. UNICEF je nakon prekida provedbe programa dobio uvid u to da su s prestankom provedbe stope nasilja ponovno počele rasti, što upućuje na to da se program mora provoditi kontinuirano i u cijelosti kako bi bio učinkovit (UNICEF, 2016.).

Ambidekster klub s Ministarstvom za demografiju, obitelj, mlade i socijalnu politiku, provodi projekt *Klikni za sigurnost*. Program se sastoji od individualnog savjetovanja, grupnog rada, edukativnih radionica, tribina, telefonskog savjetovanja i online savjetovanja, edukacija za volontere i informiranja javnosti korištenjem letaka i postera, te spotom „Što se dogodi na internetu“ (Ambidekster klub, 2018., prema Jeleč i sur., 2020.). Nadalje, udruga roditelja „Korak po korak“ priključila se projektu „Delete Cyberbullying“, koji provodi Konfederacija obiteljskih organizacija Europske unije. Projekt financira program Europske unije DAPHNE. Cilj projekta je informiranje djece, mladih i roditelja o oblicima nasilja na internetu te gdje mogu dobiti pomoć. U sklopu projekta kreirana je aplikacija za mobilne uređaje i snimljen edukativan film koji opisuju što je to elektroničko nasilje i kako reagirati kada se sretnemo s ovim oblikom nasilja. Aplikacija za mobilne uređaje sadrži interaktivni kviz koji, prema rezultatima, upućuje korisnika na korisne izvore informacija, materijale ili izvore pomoći ako je korisnik imao iskustvo elektroničkog nasilja. Na web stranicama udruge moguće je pronaći DeleteCyberbullying priručnik za roditelj i priručnik za učitelje (Udruga roditelja Korak po korak, 2016.). Na području grada Karlovca, u razdoblju 2020.-2021. godine provodio se projekt „Game over“. Projekt prevencije internetskog nasilja proveden je u srednjim i osnovnim školama. Provodi ga udruga Carpe Diem, financira Ministarstvo za demografiju, obitelj, mlade i socijalnu politiku i sufinancira Grad Karlovac. Sastojao se od četiri radionice čiji su ciljevi bili osvijestiti građane i roditelje o prisutnosti nasilja među djecom, posebice internetskog nasilja, smanjiti pojavu internetskog nasilja u gradu Karlovcu, osnažiti odgojno-obrazovne djelatnike u prevenciji nasilja te poboljšati povezanost relevantnih dionika u lokalnoj zajednici (Udruga Carpe Diem, 2020.).

Hrabri telefon osmislio je program Hrabri čuvari, čiji je glavni cilj pružanje stručnih i djelatovnih informacija djeci, nastavnicima i roditeljima o oblicima te metodama korištenja interneta te o načinima zaštite od nasilja. U sklopu programa provode se edukacije nastavnika i stručnih suradnika, radionice za djecu i mlade, organiziraju se tribine i predavanja, pruža savjetodavna pomoć djeci i roditeljima, te objavljuje edukativan sadržaj. Program se provodi na regionalnoj razini, a u provedbi sudjeluju volonteri i savjetovatelji – stručnjaci iz različitih područja (psihologije, socijalnog rada, rehabilitacije i sl.) (Hrabri telefon, 2017.).

U rujnu 2019. godine završeno je provođenje projekta „*Surfajmo odgovorno*“, kojeg je provelo društvo „Naša djeca“ Maksimir, u suradnji s Društvom „Naša djeca“ Petrinja te partnerstvom s OŠ „Ivan Filipović“ u Zagrebu i OŠ „Dragutin Tadijanović“ u Petrinji. Projekt je financiran od strane Ministarstva za demografiju, obitelj, mlade i socijalnu politiku i Grada Zagreba. Kroz provedbu ovog projekta učenici šestih razreda partnerskih škola bili su uključeni u niz radionica, u trajanju od šest mjeseci, gdje su se upoznali s pojavnim oblicima nasilja na internetu i usvajali socijalne vještine (Društvo „Naša djeca“ Maksimir, 2019.).

Uz ove navedene programe, mogu se pronaći i jednokratne radionice i edukacije na temu prevencije elektroničkog nasilja, ali uglavnom su ograničene na lokalna područja te ih organiziraju školske ustanove samostalno. Uz rijetke iznimke, za većinu provedenih programa nema dostupnih podataka o provedenim evaluacijama, pa je samim time njihova učinkovitost upitna. Također, unatoč provedbi nekih dugogodišnjih programa prevencije, veći pomaci često nisu postignuti. Ovu tvrdnju potvrđuje evaluacija preventivnih aktivnosti u svrhu smanjenja elektroničkog nasilja koju je izdao Filozofski fakultet u Osijeku (Babić Čikeš i sur., 2016., prema Jeleč i sur., 2020.). Zaključno, sukladno uvidu UNICEF-a (2016.), koji je proveo jedan od najuspješnijih programa prevencije, da bi program bio uspješan potrebno ga je provoditi u cijelosti, organizirano i kontinuirano. Iako se nekim pravilnicima obrazovne ustanove obvezuju na provođenje preventivnih programa, ne postoji specifična obveza implementacije određenog programa na području cijele države. Iz ovog razloga, *Akcijski plan za prevenciju nasilja u školama (2020.-2024.)*

čije je donošenje Vlada RH izglasala 2020. godine, kao jedan od ciljeva ima poboljšati kvalitetu i praćenje te povećati broj verificiranih školskih programa/projekata za prevenciju nasilja koji se provode u školama. Ovim ciljem planiraju se definirati kriteriji za verifikaciju programa tj. projekata, utvrditi programe tj. projekte za prevenciju temeljene na pokazateljima uspješnosti, osigurati njihovu primjenu u svakoj školi, utemeljiti sustav širenja ponude programa/projekata prevencije nasilja i razviti sustav evaluacije učinaka školskih programa/projekata prevencije nasilja. U *Akcijskom planu* ističe se nužnost unaprjeđenja postojećih preventivnih programa i kreiranja novih kao odgovor na sve pojavne oblike nasilja: fizičko, psihičko/emocionalno, seksualno pa tako i sve prisutnije nove oblike nasilja kao što je to elektroničko nasilje (Ministarstvo znanosti i obrazovanja, 2020.). Ovaj okvir trebao bi olakšati provedbu programa prevencije u Republici Hrvatskoj, te motivirati obrazovne ustanove na njihovo jednostavno i sustavno provođenje.

3.2. Uloga stručnjaka i socijalnog radnika u radu s djecom počiniteljima

Rast trenda vršnjačkog nasilja u svijetu doveo je do razvitka raznih preventivnih programa. *Pravilnikom o načinu postupanja odgojno-obrazovnih radnika školskih ustanova u poduzimanju mjera zaštite prava učenika te prijave svakog kršenja tih prava nadležnim tijelima*² propisuje se da su školske ustanove dužne učenicima osigurati provedbe programa kojima se promiče zaštita njihovih prava, sigurnost i zdravlje (NN, 94/2013., čl.2). Zaštita tih prava ostvaruje se prijavom povrede prava učenika tijelima školskih ustanova, postupanjem stručnih tijela školske ustanove prema žrtvama nasilja i prema kršiteljima prava učenika (Pravilnik, NN, 94/2013., čl.3). Ovim pravilnikom propisuje se i obveza implementiranja postojećih preventivnih i intervencijskih programa, te razvijanja novih prema potrebama učenika (Pravilnik, NN, 94/2013., čl.3, st.4). Školski preventivni programi dio su godišnjeg plana, provode se u sklopu redovite nastave i drugih aktivnosti u organizaciji škole. Provedba ovih programa može se organizirati i u suradnji

² U daljnjem tekstu *Pravilnik o načinu postupanja odgojno-obrazovnih radnika školskih ustanova u poduzimanju mjera zaštite prava učenika te prijave svakog kršenja tih prava nadležnim tijelima* referencirati će se kao Pravilnik radi preglednosti.

s drugim institucijama. Na kraju svakog polugodišta stručni radnici dužni su provesti evaluaciju provedbe preventivnih programa (Pravilnik, NN, 94/2013., čl.23, st.2, st.3, st. 4 i čl.24, st.1). Uz obvezu osiguranja stručne pomoći učeniku koji je žrtva nasilja, propisana je obveza pomoći i učeniku počinitelju nasilja. Stručni kadar školske ustanove mora upozoriti počinitelja nasilja na neprihvatljivost i štetnost njegovog ponašanja, savjetovati ga i potaknuti na promjenu, a istovremeno obratiti pozornost na to upućuje li izjava počinitelja na neke druge probleme (da je on žrtva zanemarivanja, odgojne zapuštenosti ili zlostavljanja u svojoj obitelji i izvan nje) Ovdje se izvještava roditelje o ponašanju učenika, te ih se poziva na uključivanje u savjetovanje ili stručnu pomoć u školi ili izvan nje (nadležni tim školske medicine, CZSS, obiteljski centar, druga savjetovališta ili ustanove koje se bave zaštitom djece) (Pravilnik, NN, 94/2013., čl.12, st.2).

Odgojno-obrazovni radnici obvezni su organizirati razgovor, radionice ili savjetovanja u slučaju vršnjačkog nasilja (Pravilnik, NN, 94/2013., čl.13, st.1). Pravilnikom se određuju i pravila pristupa Internetu, te je propisano da učenici imaju pravo koristiti računalo školske ustanove samo u nazočnosti odgojno-obrazovnog radnika i uz prethodno odobrenje, a na istima trebaju biti ugrađeni filteri koji sprječavaju pristup neprimjerenim sadržajima (Pravilnik, NN, 94/2013., čl.18, st.1 i st.2).

Školska ustanova ima obvezu učenike i roditelje informirati o pravilima sigurne uporabe mobitela i Interneta, o posljedicama neprimjerene komunikacije na društvenim mrežama te o postupanju škole vezano uz informacije o nasilju u elektroničkim medijima (Pravilnik, NN, 94/2013., čl.20, st.2).

Protokolom o postupanju u slučaju nasilja među djecom i mladima koji je donijelo Ministarstvo obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti 2004. godine, propisane su obveze nadležnih državnih tijela i drugih čimbenika u slučaju nasilja među djecom i mladima.

Osim odgojno-obrazovnih ustanova, regulira se i postupak postupanja centara za socijalnu skrb. Nadležna osoba dužna je po primitku prijave ili obavijesti o slučaju nasilja žurno ispitati slučaj i pribaviti sve informacije o okolnostima, obiteljskim i drugim prilikama

djeteta koje je počinitelj nasilja, pozvati roditelje ili drugog zakonskog zastupnika i na primjeren način obaviti razgovor, izreći adekvatnu mjeru obiteljskoppravne zaštite s obzirom na okolnosti slučaja, preporučiti ili obvezati roditelje na uključivanje u savjetovanje ili stručnu pomoć pri centru ili drugoj ustanovi i u slučaju potrebe obvezati ih na uključivanje djeteta u primjerene programe pomoći (Protokol o postupanju u slučajevima nasilja među djecom i mladima, 2004.).

Prema ovom konceptu, glavnu ulogu u vođenju preventivnih programa i direktnom radu s djecom ima stručni kadar škole, a rjeđe ostali stručnjaci s posebnim znanjima u ovom području kao što su npr. socijalni radnici. Zbog neuključenosti socijalnih radnika u obrazovne ustanove, oni u kontakt s djecom počiniteljima dolaze tek nakon što je dijete sudjelovalo u nasilju. U ovim okolnostima ne postoji prilika za rad s djetetom u njegovom prirodnom okruženju (školi) ni za praćenje napretka u realnom vremenu. Daljnji problem može nastati i kod izdvajanja djeteta zbog toga što je počinilo nasilje (npr. slanjem u CZSS), što otvara prostor za stigmatizaciju dodjeljivanjem titule „nasilnika“, ako se paralelno ne radi s ostatkom djetetove okoline. U domaćoj literaturi gotovo i ne postoje istraživanja koja se bave temom uloge socijalnog radnika u školama. Prema jednom stranom istraživanju, socijalni radnici u školama redovito interveniraju s mladima u „izvlačenju“ iz kriznih situacija, ali relativno mali broj radi na promjeni ili izmjeni čimbenika na razini škole koji sprječavaju problemi prije nego što do njih dođe (npr. stručno usavršavanje, savjetovanje s nastavnicima o problemima u ponašanju i posredovanje u stvaranju preporuka za razvoj drugih oblika potpore u školi) (Thompson i sur., 2019.). Nadalje, prijašnja istraživanja sugeriraju da socijalni radnici provode pretjerano puno vremena usredotočeni na ciljane intervencija za visokorizične učenike iako provedba preventivne prakse na razini škole donosi dobrobit svim učenicima bez obzira na rizik (Fraser i sur., 2012., prema Thompson i sur., 2019.). Uzimajući u obzir znanje i kompetencije koje socijalni radnici stječu tijekom svog obrazovanja i u direktnom radu s korisnicima, očigledno je da postoji neiskorišten prostor za njihovo uključivanje u provedbu programa prevencije i intervencije, a trenutno ne postoji ni namjera za uvođenje promjena na ovom planu.

4. Zaključak

Za stručnjake koji rade s djecom i mladim osobama, važno je razumjeti što je to elektroničko nasilje, razvijati svijest o tome u kojoj mjeri je prisutno u životu djece i mladih i razumjeti kratkoročne i dugoročne posljedice izloženosti elektroničkom nasilju, kako za žrtve tako i za počinitelje nasilja. Brzina online komunikacije često dovodi do toga da se granica između uloga žrtve i počinitelja gubi, te se uloge mijenjaju često i spontano. Velik problem u stručnoj literaturi nalazi se u nesuglasnosti oko definicije samog pojma elektroničkog nasilja kao i njegove klasifikacije i usporedbe s ostalim vrstama nasilja. Ovo uvelike otežava dobivanje konkretnih podataka o rasprostranjenosti ovog fenomena, a čvrsti podaci prikazuju ozbiljnost nekog problema u društvu. Pozitivna je činjenica da u Republici Hrvatskoj postoje programi koji su usmjereni na suzbijanje elektroničkog nasilja, kao i na osvještavanje o posljedicama i ozbiljnosti ovog problema, ali potrebno je konkretnije urediti ovo područje te obrazovnim ustanovama dati upute i obvezu implementiranja provjereno učinkovitih programa. Nadalje, potrebno je uključiti sudjelovanje u elektroničkom nasilju u rutinske provjere kada procjenjujemo mentalno zdravlje mladih i poticati stručnjake da u neposrednom radu s djecom obraćaju pažnju na potencijalne znakove doživljavanja ili počinjenja elektroničkog nasilja.

Online okruženje je dinamično, brzo se mijenja i širi, te se stalno otvaraju nove mogućnosti za zlouporabu istog, stoga je potrebno istom brzinom razvijati nove programe prevencije, programe podrške za žrtve koje su već doživjele nasilje te počinitelje nasilja bez obzira na to nalaze li se isključivo u ulozi počinitelja ili su i sami žrtve nasilja. Nadalje, izrazito je važno prepoznati činjenicu da se dobna granica za korištenje uređaja sa pristupom internetu pomiče te da su djeca sve ranije izložena potencijalno uznemiravajućem sadržaju, pa se intervencije moraju planirati u skladu s time. Najčešće ispitivane skupine su adolescenti i studenti, pri čemu nedostaju istraživanja u nižim razredima osnovnih škola. S obzirom na ozbiljnost posljedica dugotrajne izloženosti elektroničkom nasilju, potrebno je provesti više longitudinalnih studija, osigurati da se u svakom školskom okruženju pojedinci imaju kome obratiti za pomoć te da postoji efikasan program koji će odgovoriti na njihove potrebe. Pisanjem ovog preglednog rada prepoznata

je i potreba da se u literaturi stavi naglasak na ozbiljne posljedice počinjenja elektroničkog nasilja, da se počinitelje zaštiti od potencijalne stigmatizacije, da se djeci i mladim počiniteljima da do znanja da su i njihove potrebe, strahovi i poteškoće prepoznate, te da imaju pravo na podršku i pomoć u izlasku iz začaranog kruga nasilja. S druge strane, prepoznata je i mogućnost da sudjelovanjem u elektroničkom nasilju počinitelji ostvaruju svoje ciljeve, pri čemu je smanjena motivacija za prestanak počinjenja elektroničkog nasilja. Naglasak u planiranju intervencija treba biti stavljen na razumijevanje i poticanje prosocijalnih oblika ponašanja kod mladih.

5. Literatura

1. *Akcijski plan za prevenciju nasilja u školama 2020.-2024.* (2020). Zagreb: Vlada Republike Hrvatske, Ministarstvo znanosti i obrazovanja.
2. Alhujaili, A., Karwowski, W., Wan, T. T. i Hancock, P. (2020). Affective and stress consequences of cyberbullying. *Symmetry*, 12(9), 1536.
3. Baker, Ö. E. i Tanrikulu, İ. (2010). Psychological consequences of cyber bullying experiences among Turkish secondary school children. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 2(2), 2771-2776.
4. Batori, M. i Ćurlin, M. (2020). Nasilje putem interneta među adolescentima. *Zdravstveni glasnik*, 6(1), 104-114.
5. Bilić, V., Buljan Flander, G. i Hrpka, H. (2012). *Nasilje nad djecom i među djecom*. Zagreb: Naklada Slap.
6. Buljan Flander, G., Dugić, S. i Handabaka, I. (2015). Odnos elektroničkog nasilja, samopoštovanja i roditeljskih čimbenika kod adolescenata. *Klinička psihologija*, 8(2), 167-180.
7. Buljan Flander, G., Krmek, M., Borovec, K., i Muhek, R. (2006). *Nasilje preko interneta (cyberbullying)*. Zagreb: Grad Zagreb, Poliklinika za zaštitu djece grada Zagreba, Policijska uprava zagrebačka.
8. Cosma, A., Walsh, S. D., Chester, K. L., Callaghan, M., Molcho, M., Craig, W., i Pickett, W. (2020). Bullying victimization: time trends and the overlap between traditional and cyberbullying across countries in Europe and North America. *International journal of public health*, 65(1), 75-85.

9. Društvo „Naša djeca“ Maksimir. (2019). *Surfajmo odgovorno*. Posjećeno 21.06.2022. na mrežnoj stranici:
<http://www.dndmaksimirzg.hr/news/detail/237/18.11.201>
10. Đuraković, S.J., Šincek, D. i Tomašić Humer, J. (2014). Prikaz skale doživljavanja/činjenja nasilja preko interneta i rezultata primjene te skale na vinkovačkim srednjoškolcima. *Život i škola, LX* (32), 61-73.
11. Evangelio, C., Rodriguez-Gonzalez, P., Fernandez-Rio, J. i Gonzalez-Villora, S. (2022). Cyberbullying in elementary and middle school students: A systematic review. *Computers & Education, 176*, 104356.
12. Grech, F. i Lauri, M. A. (2022). Cyberbullying and mental health of adolescents. *Malta medical journal, 34*(2), 19-30.
13. Hassan, S., Yacob, M. I., Nguyen, T. i Zambri, S. (2018). *Social media influencer and cyberbullying: A lesson learned from preliminary findings*. Rad pripremljen za konferenciju: Knowledge Management International Conference, Malaysia.
14. Jadambaa, A., Thomas, H. J., Scott, J. G., Graves, N., Brain, D. i Pacella, R. (2019). Prevalence of traditional bullying and cyberbullying among children and adolescents in Australia: A systematic review and meta-analysis. *Australian & New Zealand Journal of Psychiatry, 53*(9), 878-888.
15. Jeleč, V., Buljan Flander, G., Raguž, A., Prijatelj, K. i Vranjican, D. (2020). Elektroničko nasilje među djecom i mladima: Pregled preventivnih programa. *Psihologijske teme, 29*(2), 459-481.
16. Kowalski, R. M. i Limber, S. P. (2013). Psychological, physical, and academic correlates of cyberbullying and traditional bullying. *Journal of adolescent health, 53*(1), 13-20.
17. Kowalski, R. M., Giumetti, G. W., Schroeder, A. N. I Lattanner, M. R. (2014). Bullying in the digital age: a critical review and meta-analysis of cyberbullying research among youth. *Psychological bulletin, 140*(4), 1073.
18. Kwan, I., Dickson, K., Richardson, M., MacDowall, W., Burchett, H., Stansfield, C., Brunton, G., Sutcliffe, K. i Thomas, J. (2020). Cyberbullying and children and

- young people's mental health: a systematic map of systematic reviews. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 23(2), 72-82.
19. Hrabri telefon (2017). Programi: *Hrabri čuvari*. Posjećeno 20.06.2022. na mrežnoj stranici: <https://udruga.hrabritelefon.hr/hrabri-cuvari/>
 20. Li, J., Sidibe, A. M., Shen, X. i Hesketh, T. (2019). Incidence, risk factors and psychosomatic symptoms for traditional bullying and cyberbullying in Chinese adolescents. *Children and Youth Services Review*, 107, 104511.
 21. Marciano, L., Schulz, P. J. i Camerini, A. L. (2020). Cyberbullying perpetration and victimization in youth: A meta-analysis of longitudinal studies. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 25(2), 163-181.
 22. Moretti, C. i Herkovits, D. (2021). Victims, perpetrators, and bystanders: a meta-ethnography of roles in cyberbullying. *Cadernos de Saúde Pública*, 37(4).
 23. Pejić, J. (2016). *Izazovi implementacije preventivnih programa u školskom okruženju*. Doktorska disertacija. Sveučilište u Zagrebu: Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet.
 24. Pravilnik o načinu postupanja odgojno-obrazovnih radnika školskih ustanova u poduzimanju mjera zaštite prava učenika te prijave svakog kršenja tih prava nadležnim tijelima. *Narodne novine*, br. 87/2008, 86/2009, 92/2010, 105/2010, 90/2011, 16/2012, 86/2012, 94/2013.
 25. Protokol o postupanju u slučajevima nasilja među djecom i mladima. (2004). Zagreb: Ministarstvo obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti (MOBMS).
 26. Rusan, I. (2020). *Učestalost elektroničkog nasilja među srednjoškolcima*. Doktorska disertacija. Rijeka: Filozofski fakultet, Odsjek za pedagogiju.
 27. Shapka, J. D. i Law, D. M. (2013). Does one size fit all? Ethnic differences in parenting behaviors and motivations for adolescent engagement in cyberbullying. *Journal of youth and adolescence*, 42(5), 723-738.
 28. Schultze-Krumbholz, A., Hess, M., Pfetsch, J. i Scheithauer, H. (2018). Who is involved in cyberbullying? Latent class analysis of cyberbullying roles and their

- associations with aggression, self-esteem, and empathy. *Cyberpsychology: Journal of Psychosocial Research on Cyberspace*, 12(4), članak br. 2.
29. Tanrikulu, İ. (2015). *The Relationships between cyber bullying perpetration motives and personality traits: testing uses and gratifications theory*. Doktorska disertacija. Middle East Technical University.
 30. Thompson, A. M., Frey, A. J. i Kelly, M. S. (2019). Factors influencing school social work practice: A latent profile analysis. *School Mental Health*, 11(1), 129-140.
 31. Trbojević, F. i Šikuten, L. (2022). Prevalencija, oblici i prediktori elektroničkog nasilja. *Medijska istraživanja*, 28 (1), 133-154.
 32. Udruga Carpe Diem (2020). Game over – project prevencije internetskog nasilja. Posjećeno 20.06.2022. na mrežnoj stranici: <https://carpediem.hr/portfolio/game-over-projekt-prevencije-internetskog-nasilja/>
 33. Udruga roditelja Korak po korak (2016). #DeleteCyberbullying – priručnik za roditelje. Posjećeno 20.06.2022. na mrežnoj stranici: <https://urkpk.org/wp-content/uploads/2020/04/DeleteCyberbullying-priru%C4%8Dnik-za-roditelje.pdf>
 34. UNICEF (2016). Pitanja i odgovori: UNICEF-ov program “stop nasilju među djecom” i “škole bez nasilje”. Posjećeno 20.06.2022. na mrežnoj stranici: https://www.unicef.hr/wp-content/uploads/2016/01/%C5%A0kole-bez-nasilja_pitanja_i_odgovori.pdf
 35. Varjas, K., Talley, J., Meyers, J., Parris, L. i Cutts, H. (2010). High school students’ perceptions of motivations for cyberbullying: An exploratory study. *Western Journal of Emergency Medicine*, 11(3), 269-273.
 36. Velki, T. (2019). Usporedba prevalencije i predikcije vršnjačkog nasilja sa vršnjačkim zlostavljanjem. *Ljetopis socijalnog rada*, 26(3), 363-390.
 37. Velki, T. i Kuterovac Jagodić, G. (2016). Možemo li na temelju prediktora tradicionalnoga vršnjačkog nasilja predviđati elektroničko vršnjačko nasilje? *Društvena istraživanja*, 25(4), 523-545.

38. Yudes, C., Rey, L. i Extremera, N. (2021). The moderating effect of emotional intelligence on problematic internet use and cyberbullying perpetration among adolescents: gender differences. *Psychological Reports*, 00332941211031792.
39. Zhu, C., Huang, S., Evans, R. i Zhang, W. (2021). Cyberbullying among adolescents and children: a comprehensive review of the global situation, risk factors, and preventive measures. *Frontiers in public health*, 9, 634909.